ВЕРЕМІЯ: З історії українсько-білоруських мовних зв'язків

GEORGE Y. SHEVELOV

Кілька років тому, відкидаючи можливість здогадного зв'язку з словом *ве́рем'я* 'час, погода' (Rudnyc'kyj, 352),[1] я висловив припущення, що українське *веремія* 'кутерьма, суматоха, смятение' (Грінченко, s.v.) становить собою народно-етимологічно перекручене ім'я князя Вишневецького, винятково динамічного польського протикозацького військового ватажка (1612–1651), Ярема ~ Єремія (*Language,* 44 [1968]: 864). Ця стаття — спроба уточнити і частково переглянути цю пропозицію.

Можливість певного впливу тут не виключена. Якщо говорити про Вишневецького, він лишив довгий кривавий слід в історії козацько-польських воєн 17-го століття, і, згідно з переказами, українські матері лякали його ім'ям дітей; одначе менш імовірно, щоб його ім'я було першоджерелом слова *веремія*: діяльність Вишневецького була близька в часі до перших засвідчень слова (Климентій Зіновіїв, коло 1690, С. Величко, коло 1720), а семантична зміна такого розміру — надто різка: від імени особи до абстрактного поняття. Нарешті, здається, ім'я Вишневецького на Україні — так воно принаймні в фолкльорі — було вживане в формі *Ярема.* Імовірніше, що це ім'я було накладене на якесь інше первісне слово, і при тому слово, що починалося на *в-*.

[1] Найновіша спроба оборонити етимологічний зв'язок *веремії* з діял. *верем'я* (Кочерган), як і попередні, не спромоглася пояснити ні закінчення *-ія,* ні зміни місця наголосу, ні семантичної зміни, ані не довела, що слово *верем'я* було вживане в 17-му сторіччі на Лівобережній Україні. Асоціяція двох слів — власне сучасна і характеристична для західніх українців, які ще мають *верем'я* в живому вжитку, а *веремія* для них — новонадбаний зайда зі Сходу. Пор. у поезії Ігоря Калинця, —

А може для нього те золоте верем'я,
що по вереміях усіх навертає стопи

(Ігор Калинець, *Поезії з України,* Брюссель 1970, ст. 24).

Я схильний думати, що цим словом було те, що тепер вимовляється *áрмія.*

Остаточне джерело цього слова — французьке *armée.* З французького воно було позичене до німецької мови (за Kluge, s.v., перше засвідчення 1617). Звідти воно, з тим же наголосом, було позичене до польської мови. Я не маю даних про його перше засвідчення в польських текстах, крім даних неґативних: сло́ва ще не було в 16-му сторіччі (що цілком природно, якщо в самій німецькій мові воно з'явилося в 17-му сторіччі), Linde (1814, зданий до друку 1806) наводить слово, але без прикладів, а *SW* не подає документованих прикладів. Не буде, мабуть, помилкою думати, що слово з'явилося в польській мові в середині або другій половині 17-го сторіччя; треба також припускати, що тут воно дістало типову кінцівку багатьох слів, запозичених із західніх мов — *-ija* з наголошеним *i,* а згодом тут таки наголос був перенесений на попередній склад, у даному випадку перший, як це типово відбувалося в словах цього типу (див. далі). Саме з цією кінцівкою, але ще без пересуву наголосу, слово було позичене до білоруської і, можливо, української мов. Російська мова, можна думати, має це слово безпосередньо з німецької мови в формі *армея* (1705, Vasmer, s.v.) і з польської, у формі *армія* (Vasmer, ibid., з яким наголосом і чи безпосередньо, — важко сказати). Болгарська і, мабуть, сербо-хорватська мови мають слово найправдоподібніше з російської. (*RJA* виводить сербо-хорватське *àрмија* з німецької мови, одначе час позичення — 19 століття, закінчення слова і можливо характер наголосу радше вказують на російське джерело). Сучасні українське й білоруське *áрмія* теж ледве чи продовжують слово 17-го сторіччя, взяте з польської мови, а, мабуть, позичені заново з російської десь у 18-му сторіччі.

Уже в польській мові слово *armija,* зберігаючи свої первісні значення (1 — військо; 2 — військова одиниця найбільшого розміру), набрало нового, похідного значення, засвідченого в *SW*: 'mnóstwo, tłum, chmara, ciżba, kupa, tłuszcza, zgraja', звідки легко зрозуміти перехід до сучасного значення слова *веремія* в українській мові. Це третє значення польського слова має *армия* також у псковських говірках російської мови: «множество, толпа. Народ армией валит» (Пск. слов., s.v.). У пам'ятках білоруської мови 17–18 століть засвідчення слова мені не відомі (Булика його не має). Але присутність його, і то в усіх значеннях польського слова, в українській мові, з одного боку, і в псковських говірках російської мови, з другого, змушує припускати, що воно не було чуже і білоруській мові.

Зрештою, воно наводиться, без льокалізації й без диференціяції значень, у словнику Носовича, себто для 19-го сторіччя, і при тому з дуже для нас важливою фонетичною зміною, а саме з протетичним *v-*: *вармія* (s.v.). І справді, протетичне *v* в позиках 17–18 століть перед *a-* (звичайно ненаголошеним) не типове ні для польської, ні для української мов, але знане в білоруській. Носович подає слово з наголосом на першому складі, але наявність протетичного *v* підказує, що слово було позичене з польської мови тоді, коли наголос був ще на *i*: **вармія*. Про вживання форми *вармія* в українській мові говорить виправлення (харків'янином графом П. Кеппеном?) форми *армія* в рукописному словнику Ол. Павловського, 1826, опублікованому Бучком, на *вармія* (ст. 97).

Саме з цієї форми, отже, взятої через білоруське посередництво, походить українська форма *веремія*. Голосний першого складу *a* був сприйнятий як прояв білоруського акання і був гіперистично заступлений на *e*, сполучення приголосних *рм* було розбите другим *e*, що творило характеристичний «повноголос.»

Існує в українській мові середньої доби випадок майже цілком паралельного розвитку: в слові *орація*, що перетворилося на *верецiя*: «А верецѣи болшеи говорит не вмѣю» — «Драма про Олексѣя, чоловѣка Божого,» 1673–1674 (Рєзанов, 147). Польське *oracýja* > білоруське **варацыя* > українське *верецiя*. Різниця супроти *веремія* тільки та, що в *верецiя* не було первісного сполучення приголосних. Слово *верецiя* не вийшло поза межі середньо-українського періоду, *веремія* ввійшло до новітньої української мови.

Теоретично міркуючи, білоруське «акання» в *веремія* могло бути усунене заміною або на *o* або на *e*.[2] Вибір саме *e* стався можливо не без впливу секундарних асоціяцій з ім'ям *Ярема*.

У другій половині 17-го сторіччя на Лівобережній Україні ім'я *Ярема* ~ *Яремiй* часто виступає з початковим *v-*. Знаходимо такі форми в багатьох документах того часу, напр.: «Панъ Веремѣ(й) К(ор)неевичъ» — Выпис с книг мѣских . . . ратуша черниговского, 1659 (Панашенко, 82); Веремѣю Левченку, Веремѣемъ Левченком — Бориспіль, 1665, 1666 (74, 77); Веремѣя Богдановича — Стародуб, 1666 (93); Веремѣенъко — Полтава, 1677 (III, 87). На ознаку тієї самої особи ім'я може виступати то з початковим *v-*, то з *j-* напр.: Вереѐмѣ(и), Веремѣеви — і Яремѣеви — Полтава, 1676 (III, 58). Ця

[2] До взаємоміни *o* ~ *e* при заступанні білоруського *a* пор. *церомонѣя* (3x) на переклад польского *ceremonia* в Крехівському Апостолі к. 1570 р. (Огієнко, ст. 505).

традиція доходить до часів Сковороди. Він пише: «друзья Іереміины» і, в тому ж творі, «на Веремѣеву юность,» 1781 (263н). Особове ім'я це відклалося в двох формах і в топоніміці. Самовидець, 1702, пише: «татар погромил у Веремѣевцѣ» (64). У сучасних назвах сіл маємо такий розподіл: назв типу *Вереміївка* з початковим *v* — 7, з них 6 на схід або побіч Дніпра; назв, що починаються на *є* — одна (Єреміївка — Одеської обл.); назв, що починаються на *я* — 6, з них 2 західні.[3] Пояснити форми з початковим *v* на українському ґрунті ледве чи можна. Фонетичних передумов для заміни *j* на *v* тут не було; протетичне *v* не розвивалося перед *е* (*HPUL*, 449). Найімовірніше думати тут про білоруський вплив, і географія імен на *v*- потверджує це. У самій білоруській мові форми з *v*- легше знаходять своє пояснення в умовах акання. У білоруській мові написання типу *Веремей* з'являються від 1582 р. (Бірила, 79), себто на кількадесят років раніше, ніж в українській. У топонімах форми типу *Верамейкі, Верамееўка, Верамееўшчына* поширені по всій країні, від півночі до півдня (пор. Жучкевич, 47; Рапановіч, 77).

Якщо висловлені тут міркування слушні, розвиток *v*- і в імені власному *Єремія* ~ *Ярема* і в слові **армія* характеризував білоруську мову й ширився на Україну з Білоруси. Взаємовпливи цих змін у двох словах були цілком можливі, але це були два окремі процеси, і збіг кінцевих вислідів розвитку — *Веремія,* ім'я власне, і *веремія* 'метушня, безлад' — явище секундарне. Роля асоціяцій з ім'ям Яреми Вишневецького тут вельми сумнівна: адже подібний фонетичний розвиток відбувся і в слові *вереція,* де ніяких асоціяцій з якоюнебудь історичною особою бути не могло.

Наявність білоруського посередництва в появі українського *веремія* потверджується географією не тільки топонімів, а й самого слова *веремія.* Як показують матеріяли словника Грінченка, це типове «лівобережне» слово, властиве насамперед говіркам Чернігівщини й Полтавщини, при одному прикладі з розташованого безпосередньо над Дніпром, хоч з правого боку, Канева. З тих же територій походять приклади з 18-го сторіччя, зібрані Тимченком (s.v.). При безпосередньому позиченні з польської мови тереном найбільшої концентрації, природно, були б західні говірки.

Слово *веремія,* відколовшися семантично й фонетично від первісного *армія,* зберегло старший наголос на *і.* Цей наголос був типовий

[3] За абетковим показником в *Адм. поділ,* з додатком *Вереміївки* Золотонісього району Черкаської области, згаданого в статті М. Пономаренка в *Повідомл.,* ст. 29.

для слів на *-ія* і в польській і в українській мові 17-го і, мабуть, 18-го сторіччя. Для обох мов, як добре відомо, це засвідчене передусім римами, напр., у Марціна Бєльського: *Konstancyja*: *i ja* (Topolińska, 1959, 33); у М. Рея *skomedią* : *biyą, melánkolia* : *dopiya, bestyie* : *tyie* та ін. (Kuraszkiewicz, 1960, 122); пор. також Brzezina, з бібліографією, і особливо Gonschior, 176 нн); в українській поезії: *дѣи* : *лінѣи* (Сакович, 1622 — Тітов, 44); *малзамѣя* : *добродѣя, малзамѣи* : *голосѣи* (Драма про Олексѣя чоловѣка Божого, 1673–1674, цитовано з Білецького 206, 298, 300) (сучасне польське *małmazja*). Для української мови до цього ж висновку провадить свідчення словників і інших текстів з позначеним наголосом. Напр., Адельфотес, 1591, ст. 3, має *орѳографи́я, просоди́я, етимологи́я*; у Беринди знаходимо *астрономі́а* (183), *Дари́а* (200), *ектені́а* (203), *епархі́а* (204), *Еутимі́а* (205), *икономі́а* (208); Копистенський, 1623, має *лѣнѣ́ю, політі́и, фамілі́и* (і *фамі́ліи)* (Тітов, 71, 73, 76н). Додаткові приклади з авторів 16–17 століть у Веселовської, 1964, ст. 135, і 1970, ст. 64, — хоч паралельно, скажімо, в Беринди бачимо *астролóґіа* (183), *ґеоґрáфіа, ґеомéтріа* (199). (Для нашої теми не важить, чи український наголос на *і* знаходив свій підтрим у грецьких або італійських формах, а чи був суто польського походження).[4]

Згідно з найпоширенішим поглядом наголос на *і* тримався в польскій літературній мові аж до початку 19-го сторіччя, коли клясицисти в граматиці відновили латинський наголос на третьому від кінця складі, що спричинило в дальшому заник *i* (*y*) (Topolińska 1961, 77н, 213н): *armí(j)a* > *ármija* > *ármja* (ортографічно *armia*). Тополінська (1961, 78) наводить список польських говірок, що не пішли за модою й досі зберігають наголос на *i*. Вони досить численні. Цікаво, що є говірки на півдні Польщі, що усунули проблему іреґулярного для польської мови пропарокситонічного наголосу, відкинувши кінцеве *a*: *-ija* > *-ij*. Зв'язок українського варіянту *веремій* (спеціяльно в виразі *веремія крутити* 'делать быстрые нападения, атаки, нападать то здесь, то там' [Грінченко, s.v.]), що, здається, був типовий для 17-го й 18-го сторіч, а в 19-му сторіччі використовувався тільки в стилізаціях козацької доби, з цим польським варіянтом непевний: «закрутывъ веремѣя» — Зіновіїв, 227; «Хмелницкий з Ордою началъ около них [поляків] веремѣя кру-

[4] Така вимова ширилася з Польщі й України й до Росії. Московська Біблія 1663 року має в титулі позначений наголос: *библі́я*. Сумкіна, 267, наводить російські наголоси 18-го сторіччя *поэзи́я, аллегори́я, мелоди́я, орги́я, симпати́я*.

тити» — Величко, к. 1720; «крутив ляхам . . . веремія» — П. Куліш, 1846, ст. 53.

Зволінський, 253, пропонує пересунути хронологію перенесення наголосу на третій від кінця склад у словах цього типу в польській літературній мові на далеко давніший час: 1690 або навіть 1649. Але Woyna (1690) в цитаті, що її наводить Зволінський, оперує ідеальною вимовою, яку він протиставить іншій, уважаній ним за «rusticam ac barbaram», а висловлення Меньєна (Mesgnien, 1649) не доводять, що всяке сполучення літер на позначення приголосного + *i* (*y*) читано в польській мові того часу як приголосний + *j*. Свідчення українського *веремія,* як і інші дані української мови 17-го сторіччя, змушує прийняти для польської мови кінця 17-го сторіччя поширену (хоч не конечно єдино наявну) вимову з наголошеним *i* в словах цього типу.

Ця коротка розвідка дає підстави висловити такі припущення:

1. Українське *веремія* походить з польського *armíja* через посередництво білоруського **вармія,* що секундарно схрестилося з ім'ям *Єремія* ~ *Веремія* (останнє правдоподібно за походженням білоруський варіянт).

2. Білоруська мова 17-го — початку 18-го сторіччя додавала факультативне протетичне *v* до чужних слів, що починалися на ненаголошене *a-*. (Менше ймовірне було б припущення, що *v-* тут постало з прийменникових конструкцій: *в армію* ~ *ув армію* ~ *у вармію*).

3. У польській, українській і білоруській мовах 17-го сторіччя був поширений (панував) наголос на *i* (*ы*) в словах чужого походження, що кінчалися на *-ija.*

Columbia University

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Адельфотес — *Adelphotes. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, L'viv–Lemberg 1591.* Hgg. von Olexa Horbatsch. Франкфурт над Майном 1973 (Specimina philologiae slavicae, 2).

Адм. поділ — *Українська РСР. Адміністративно-територіяльний поділ на 1 січня 1972 року.* Упорядник Д. О. Шелягін. Київ 1973.

Беринда — *Лексикон словенороський Памви Беринди.* Ред. В. В. Німчук. Київ 1961.

Білецький — *Хрестоматія давньої української літератури до кінця XVIII ст.* Упорядкував О. І. Білецький. Київ 1967.

Бірила — М. В. Бірыла. *Беларуская антрапанімія.* Мінськ 1966.

Бориспіль — *Местечко Борисполе в XVII веке. Акты мѣйского уряда 1612-1699 гг.* Київ 1892.

Brzezina — M. Brzezina. «Zapisy typu *ambićia, pensia, okaźia* w Diariuszu Hieronima Radziwiłła z r. 1747.» *Język polski,* 1972, 2.

Булика — А. М. Булыка. *Даўнія запазычанні беларускай мовы.* Мінськ 1972.

Бучко — Д. Г. Бучко. «'Словарь малороссийского наречия' О. Павловського.» *З історії української мови. До 150-річчя «Грамматики» О. Павловського.* Ред. В. Німчук. Київ 1972.

Величко — С. Величко. *Сказание о войнѣ козацкой з Поляками,* 1. Київ 1926.

Веселовська 1964 — З. М. Веселовська. «Особливості наголосу похідних іменників у російських і українських пам'ятках кінця XVI — початку XVIII ст.» *Дослідження з української та російської мов.* Київ 1964.

Веселовська 1970 — З. М. Веселовська. *Наголос у східно-слов'янських мовах початкової доби формування російської, української та білоруської націй.* Харків 1970.

Gonschior — Hannelore Gonschior. *Die geneigten Vokale als Reflexe altpolnischer Längen im Wörterbuch von Jan Mączyński.* Мюнхен 1973.

Грінченко — *Словарь української мови.* Упорядкував Борис Грінченко. I. Київ 1909.

HPUL — George Y. Shevelov. *A Historical Phonology of the Ukrainian Language.* Гайдельберг 1979.

Жучкевич — В. А. Жучкевич. *Краткий топонимический словарь Белоруссии.* Мінськ 1974.

Zwoliński — P. Zwoliński. «Die altpolnische Phonetik in der französischen und italienischen Grammatik des Fr. Mesgnien.» *Slavica* VIII. Дебрецен 1968.

Зіновіїв — Климентій Зіновіїв. *Вірші: Приповісті посполиті.* Київ 1971.

Kluge — Fr. Kluge, Alf. Götze. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* Берлін 1953.

Кочерган — М. П. Кочерган. «До історії фразеологізму *крутити веремію /веремія/.*» *Мовознавчі студії. Реферативні матеріали конференції молодих учених.* Київ 1968.

Куліш — Пантелеймон Куліш. «Чорна рада.» *Вибрані твори.* Київ 1969.

Kuraszkiewicz — Wł. Kuraszkiewicz. «Szkice o języku Mikołaja Reja.» Polska Akademia Nauk. *Odrodzenie w Polsce, Historia języka.* Варшава 1960.

Linde — S. B. Linde. *Słownik języka polskiego,* I. Львів 1854.

Носович — И. И. Носович. *Словарь белорусского наречия.* СПБ 1870.

Огієнко — Ів. Огієнко. *Українська літературна мова XVI-го ст.* 1. Варшава 1930.

Панашенко — В. В. Панашенко. *Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.* Київ 1974.

Повідомл. — *Повідомлення української ономастичної комісії,* 2. Київ 1967.

Полтава — *Актовые книги Полтавского городового уряда XVII-го века,* III. В. Модзалевский ред. Чернігів 1914.

Пск, слов. — *Псковский областной словарь с историческими данными,* 1. Ред. Б. Ларин и др. Ленінград 1967.

Рапановіч — Я. Н. Рапановіч. *Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці.* Мінськ 1977.

Рєзанов — В. І. Рєзанов. *Драма українська,* 1. *Старовинний театр український,* 5. Київ 1928.

RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija, I. Загреб 1880–1882.

Rudnyc'kyj — J. B. Rudnyc'kyj. *An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language.* Pts. 1–5. Вінніпеґ 1966.

Самовидець — Ор. Левицький, ред. *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* Київ 1878.

Сковорода — Григорій Сковорода. *Повне зібрання творів,* I. Київ 1973.

Стародуб — *Труды Черниговской губернской архивной коммиссии,* VIII. Чернігів 1911 (Уривки з стародубської міської книги).

Сумкіна — А. Сумкіна. «Из наблюдений над акцентуацией печатных канонических текстов XVII в.» *Восточно-славянские языки. Источники для их изучения.* Москва 1973.

SW — J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego,* I. Варшава 1900.

Тимченко — *Історичний словник українського язика,* I. Уложили, Є. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. Київ 1930.

Тітов — Хв. Тітов. *Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.* Київ 1924.

Topolińska — Z. Topolińska. «Akcent w poezji Marcina Bielskiego.» *Poradnik językowy,* 1959, 1–2; *Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziś.* Вроцлав 1961.

Vasmer — Max Vasmer. *Russisches etymologisches Wörterbuch,* I. Гайдельберґ 1953.